

Luthers bibeltekst – den lutherske bibeltekst

Mogens Müller

Abstract: This article raises the question which Greek and Hebrew texts Luther used as basis for his translations of the New and the Old Testament. It further deals with the German bible text he created, in the case of the Old Testament in co-operation with his colleagues in Wittenberg. We see that in spite of his failing respect for the old Greek translation of the Old Testament, the Septuagint, Luther, nonetheless, sometimes tacitly follows it when needed for alignment with the use in the New Testament. Lastly, the article takes up the overwhelming influence, Luther's Bible had not only on the official Reformation-Bible of Christian III from 1550, but also on a series of predecessors and successors. After a period with the so-called kingly Bibles, Denmark in 1607 also got a Bible not mainly translating Luther's Bible, but the Hebrew and Greek texts of the two testaments.

1. Indledning¹

En af de ting, der fik stor betydning for den hurtige udbredelse af Luthers reformation, var opfindelsen af bogtrykkerkunsten med løse typer. Det var symbolsk, at den første bog, som kom ud af Johann Gutenbergs og hans kompagnon Johann Fusts trykkeri i Mainz vistnok 1453-55, var Bibelen, og det naturligvis på latin. For det tog omkring to år at fremstille de omkring nok 200 eksemplarer, som man mener, at den såkaldte Gutenbergbibel, et tobindsværk i folioformat,

¹ Der skal her siges en stor tak til Bodil Ejrnæs for at have gennemlæst manuskriptet til denne artikel, rettet nogle fejl, givet mig nogle vigtige henvisninger og lov til at læse hendes artikel 'Bibelsprog' til *Dansk Sproghistorie 4*, som er under udgivelse.

blev trykt i.² Selv om Gutenberg, hvis navn ikke engang forekommer i denne udgave, efter afslutningen af projektet gik fallit, og det var kompagnonen, der videreførte trykkeriet, så er det hans navn, der forbindes med denne revolution inden for udbredelsen af det skrevne ord.

Gutenbergs opfindelse kom til at indlede et nyt kapitel i bibelstudiet. Før havde man været henvist til håndskrifter, og det vil for Bibelens vedkommende selvfølgelig sige afskrifter. Nu muliggjorde fremstillingen af bogtrykte udgaver dels en større stabilitet for tekstens vedkommende, dels flersprogede udgaver, hvor de forskellige tekster var opstillet i spalter. For selv om den latinske Bibel, hvis tekst mere eller mindre gik tilbage til Hieronymus' revision og ensretning af ældre latinske bibeloversættelser, var den dominerende, så findes der også forud for renæssancen eksempler på folk, der beskæftigede sig med den hebraiske og græske bibeltekst (se fx Courtenay 2012). Således kunne de lærde ved universitetet i Alcalá de Henares i Spanien (byens latinske navn var Complutum) i årene 1514-17 udarbejde den såkaldte Complutenserpolyglotte, der dog først udkom 1522. Værket omfatter fem bind. Det Gamle Testamente har, i hver sin spalte, den hebraiske tekst, den græske (Septuaginta), den aramæiske Targum Onkelos til Mosebøgerne (med latinsk oversættelse) samt Vulgata. Det Nye Testamente har den græske tekst og Vulgata. Initiativtageren var kardinal Francisco Jiménez/Ximénes Cisneros, og værket fik, på den anden side af reformationen, flere efterfølgere.

Dermed var der lagt et solidt grundlag for det begyndende – bibelhumanistiske – arbejde med de bibelske skrifter på deres originalsprog, som også blev en vigtig del af reformationen. For reformatorerne blev bibeloversættelser hurtigt til en af hovedsagerne, og her blev det en særlig pointe, at det var teksterne på deres grundsprag, der skulle lægges til grund. Det blev Hieronymus' gamle argument for at oversætte den hebraiske bibeltekst og ikke den græske, at han ikke ville oversætte en oversættelse, der nu på ny blev taget op af skuffen (se Müller 1994, 65-75). I denne sammenhæng var det naturligvis til stor hjælp, at der allerede inden reformationen havde udviklet sig et hebraiskstudium, der især forbindes med navnet Johann Reuchlin (1455-1522). Efter at have lært sig græsk lod Reuchlin sig undervise i hebraisk af jøder, så han

2 Omstændighederne omkring trykningen af denne og de i det følgende omtalte bibeludgaver er beskrevet i Rosenkilde 1952.

kunne læse både den hebraiske bibeltekst og rabbinisk litteratur. Philip Melanchthon var i øvrigt søn af en søster til Reuchlin, der også anbefalede ham til Frederik den Vise som professor i græsk i Wittenberg. Det fortrød han dog senere, da han trods sin humanistiske indstilling ikke kunne forlige sig med reformationens opgør med den katolske kirke.

2. Bibelteksten, som Luther lagde til grund for sin oversættelse

Da Luther i forbindelse med sit ufrivillige ophold på Wartburg efter 'bortførelsen' i april 1521 på vej tilbage fra rigsdagen i Worms besluttede sig for at oversætte Det Nye Testamente til tysk, var det ikke på grund af en pludselig indskydelse, men et projekt som i nogen tid havde været på tegnebrættet, og som ikke mindst Melanchthon havde opmuntret ham til. Luther havde også 'forberedt' sig ved i forbindelse med sin prædikenvirksomhed at oversætte de forskellige bibeltekster, men det var selvfølgelig fra latin, som disse tekster også først blev læst op på. Men når det gjaldt en oversættelse af hele Det Nye Testamente, var det åbenbart en selvfølgelighed at lægge den græske tekst til grund, som netop da forelå i trykt skikkelse.

Valget faldt her på Erasmus af Rotterdams *Novum Testamentum* fra 1519.³ Der var med denne version allerede tale om en andenudgave, da Erasmus var så tidligt ude som februar 1516, hvor han udsendte sin første udgave under titlen *Novum Instrumentum*. *Novum Instrumentum* var forberedt gennem flere år, blandt andet under et ophold i Cambridge, og indeholdt, foruden en introduktion, en ny latinsk oversættelse og forskellige forklarende noter. Ud over ved sin titel fremkaldte denne udgave ikke mindst modstand, fordi Erasmus udelod det såkaldte *comma johanneum*, altså de tilføjelser i dele af tekstoverleveringen til 1 Joh 5,7, der får stedet til at handle om treenigheden. Begrundelsen var, at han ikke havde kunnet finde denne ordlyd i noget

3 Meget tyder dog på, at Luther kun indirekte benyttede Erasmus' tekst, nemlig i den skikkelse, den fik i et praktisk taget identisk optryk, som en af Luthers medarbejdere, juristen Nikolaus Gerbel (1485-1560), besørgede i 1521, og som Luther modtog et eksemplar af på Wartburg. En mere detaljeret redegørelse, også for forhistorien til Erasmus' *Novum Instrumentum*, er givet af Finn Gredal Jensen (Jensen, 2005, 99-102).

græsk tekstvidne. Beskyldninger mod ham for alene at bygge på håndskrifter, som forefandt i Basel, afviste han, men egentlig tekstkritik lå uden for hans horisont. I et enkelt tilfælde, nemlig en lakune på den sidste side i et håndskrift til Johannes' Åbenbaring, valgte han fx selv at tilbageoversætte fra Vulgata.

I andenudgaven, der ligesom den første udkom i Basel, opgav han dog den oprindelige titel og vendte tilbage til betegnelsen *Novum Testamentum*. Han genindsatte desuden modvilligt *comma johanneum* i teksten, fordi man havde fundet det på græsk i et ganske vist sent håndskrift. Men ved at tilføje sin egen latinske, ofte temmelig anderledes udgave havde Erasmus altså signaleret, at den vedtagne, latinske oversættelse, der netop siden 1200-tallet havde fået navnet *Vulgata*, ikke altid var en pålidelig gengivelse af den oprindelige, græske tekst.

I første omgang var Luther altså bundet til Erasmus' andenudgave og har næppe været klart over, hvor usikkert, eller i hvert fald hvor mangfoldigt den græske tekst var overleveret.⁴ Det er et spørgsmål for sig, hvor stor betydning Erasmus' noget tilfældige valg af håndskrifter fik for Luthers oversættelse.⁵ Det hører med til billedet, at Luther efter tilbagekomsten til Wittenberg konfererede sin tekst omhyggeligt med Melanchthon, der var langt den mest græskkyndige af de to. For Luther selv var der til at begynde med i forbindelse med hans forelæsninger over Romer-, Galater- og Hebræerbrevet 1515-1518 nærmest tale om *learning by doing*, selv om han efterhånden opnåede stor færdighed i omgangen med den græske tekst. Sammen med Melanchthon arbejdede han på stadig at forbedre sin oversættelse, som de to allerede i 1531-udgaven havde underkastet en grundig revision.

Anderledes forholdt det sig med Luthers hebraiskkundskaber (se hertil Lange 2014, 66-71). Straks efter dens fremkomst i 1506 havde han erhvervet sig Reuchlins *De rudimentis Hebraicis*, som ved at være grammatik og ordbog i ét muliggjorde et selvstudium, men også fremkaldte ønsket om undervisning i hebraisk. Endnu da Luther forelæ-

4 Dibbelt 1941 satte et stort spørgsmålstejn ved billedet af Luthers eksklusive benyttelse af Erasmus' græske tekst og hævdede, at hans oversættelse nok så meget hvilede på Vulgata og Erasmus' egen latinske oversættelse. Det er en opfattelse, der siden har vundet gehør. Denne henvisning skylder jeg Otzen 1951.

5 Luther medtog dog ikke *comma johanneum* i sin oversættelse, selv om det altså kom med i Erasmus' 1519-udgave.

ste over Salmerne i 1513-15, var hans hebraiskkundskaber temmelig nødtørftige, og Vulgata var for ham stadig den autoritative bibeltekst. Dette ændrede sig dog i de følgende år, hvor den hebraiske tekst ikke længere blot tildeles den funktion at uddybe den latinske, men hvor Luther helt tager Hieronymus' *Hebraica veritas* til sig. Dette er således på plads, inden Luther og hans medarbejdere kaster sig over oversættelsen af Det Gamle Testamente.

Her lå bibelteksten også anderledes fast, end tilfældet var med Det Nye Testamente. Hebraiske Bibler forelå allerede tidligt i bogtrykt skikkelse. Således besad Luther fx en fuldstændig hebraisk Bibel fra 1494, og flere udgaver var fulgt efter. Den gamle græske oversættelse af Det Gamle Testamente, Septuaginta, forelå ganske vist også i bogtrykt skikkelse med Complutenserpolyglotten, men forsinkelsen af selve udgivelsen kom til at betyde, at den blev overhalet af en græsk helbibel udgivet af Andreas Asolanus 1518-19. På grund af *Hebraica veritas*-troen, dvs. overbevisningen om, at den hebraiske bibeltekst virkelig var grundteksten til Det Gamle Testamente, gled Septuaginta i reformationskirkerne snart ind i den Askepot-tilværelse, som skulle vare frem til slutningen af 1900-tallet. Luther selv var heller ikke imponeret over Septuaginta. Således lyder en symptomatisk udtalelse fra engang i 1530-erne fra hans Tischreden:

Oversættelse er en særlig nåde og Guds gave. De halvfjerds græske oversættere, der således har bragt den hebraiske Bibel på det græske sprog, var uerfarne og uøvede i hebraisk, deres oversættelse er tumpet og vrøvlet, fordi de har foragtet bogstaverne, ord og udtryksmåde, således at endog Hieronymus' version og oversætter er at foretrække. Og dog, den der skælder Hieronymus ud for at være en hebræer, han gør vold imod ham og gør ham uret. For efter det babyloniske fangenskab er dette sprog så korrumpet og fordærvet, at man ikke længere har kunnet bringe det i orden igen. Hvis Moses og profeterne nu igen opstod, så ville de ikke selv forstå deres ord, sådan som de nu er blevet fordrejet.⁶

6 Min oversættelse i Müller 2006, 21. Luther-citatet (WA Tr 1 525,24-32) har jeg fra Buhl 1891, 124-125.

Siden kunne Luther i sin Genesis-forelæsning 1535-1545 hævde, at “oversætterne af Septuaginta synes ikke at have haft den tilstrækkelige viden til at klare det omfattende arbejde, som de havde taget på sig.”⁷ Teksten i Asolanus’ græske hebibibel byggede for Det Gamle Testaments vedkommende på manuskripter, som han havde fået adgang til i Venedig, mens teksten til Det Nye Testamente var Erasmus’ fra 1516. Igen var Basel trykkested. I 1524-1526 udkom en andenudgave i Strassburg, hvor Apokryferne stod for sig, og rækkefølgen af de gammeltestamentlige skrifter fulgte Luther. Endnu en udgave af hele den græske Bibel blev trykt i Basel i 1545, denne gang med femteudgaven af Erasmus’ Nye Testamente og forsynet med et forord af Melancthon, der beskrev Septuaginta som “mere rå” (*squalidiorum*) end den hebraiske tekst, og oversætterne som folk, der ikke er tilstrækkeligt omhyggelige i deres valg af ord og sætningskonstruktioner.⁸ Alligevel er studiet af Septuaginta ifølge Melancthon vigtigt, da det var den tekst, Paulus og de øvrige apostle citerede fra, og fordi man i det hele taget bedre kan forstå de apostolske skrifter ud fra denne version.

Et særligt problem frembød De Gammeltestamentlige Apokryfer. De optræder ikke i Biblia Hebraica og kendes alene gennem Septuaginta, men de fandt alligevel – trods Hieronymus’ uvilje – vej til hans latinske Bibel. Hvor imidlertid både den græske og den latinske Bibel havde anbragt apokryferne rundt omkring imellem de gammeltestamentlige bøger i overensstemmelse med deres genre og tilføjelserne til Daniels Bog og Esters Bog dér, hvor de “hørte hjemme” i disse to bøger, dér skilte Luther dem i sin Bibel ud og samlede dem i et tillæg, som han anbragte mellem Det Gamle og Det Nye Testamente (se Walter 1997). Her gik Luther tilmed helt nye veje ved blandt apokryferne også at optage Manasses Bøn, der ikke optræder i Septuaginta og først er bevidnet i det 3. årh. e.Kr. Den er en udfyldning af oplysningen i 2 Krøn 33,12-13 om, at den ugudelige konge ydmygede sig og bad til Gud, men hvor selve bønnen endnu ikke optræder (se fx Walter 1997, 359-360; Karrer 2016, 218-219). I apokryfspørgsmålet stod Luther i et modsætningsforhold til Zwingli og Calvin, der ikke ville have dem med i deres Bibler. En senvirkning heraf er, at vi i Danmark på grund

7 WA 42, 194. Henvissningen har jeg fra Ejrnæs 1994, 32 n. 3. Oversættelsen er min.

8 Se Ejrnæs 1994, 32 n. 2, hvor Melancthons latinske tekst er aftrykt.

af calvinsk indflydelse i *The British and Foreign Bible Society* ikke kunne få tilskud til trykning af Bibler, hvor Apokryferne var med, hvorfor vi siden begyndelsen af 1800-tallet og indtil den dag i dag både har Bibler med og uden Apokryfer.

Men udskillelsen af Apokryferne var ikke det eneste område, hvor spørgsmålet om bøgernes anbringelse og rækkefølge trængte sig på. For overgangen til *Hebraica veritas* medførte ikke, at Luther også overtog den hebraiske Bibels opdeling i Loven, Profeterne og Skrifterne. Her bibeholdt han i stedet Vulgatas og Septuagintas opdeling i historiske, poetiske og profetiske bøger, således at Det Gamle Testamente kom til at slutte med Malakias' Bog og ikke Anden Krønikebog. Når man tænker på Luthers frimodighed til i Septembertestamentet at øve kritik over enkelte kanoniske skrifter, kan det konstateres, at det kun skete i ét tilfælde for Det Gamle Testaments vedkommende, selv om det, da det kom til stykket, ikke fik konsekvenser. Således kunne Luther lige ud erklære Esters Bog for uværdig til at komme med i kanon.⁹

Luther lagde hårdt ud i Septembertestamentet. Her udskilte han ikke alene Hebræerbrevet, Jakobs Brev, Judas' Brev og Johannes' Åbenbaring som ikke-apostolske og anbragte dem bagerst og uden nummer for også derved at tilkendegive deres mindre værdi. Luther benyttede sig desuden af den relative frihed, som der lå i, at rækkefølgen i anbringelsen af skrifter i Det Nye Testamente endnu ikke lå helt fast. Således var den almindelige rækkefølge i de indtil da trykte udgaver: Evangelierne, Paulusbrevene afsluttet med Hebræerbrevet, den såkaldte Praxapostolos, nemlig Apostlenes Gerninger efterfulgt af de syv katolske breve, samt endelig Johannes' Åbenbaring. Her førte Erasmus en anden tradition til sejr, nemlig blandt andet med flytningen af Apostlenes Gerninger til efter evangelierne. Luther overtog den i det store og hele, i Septembertestamentet dog endnu med udskillelsen af de angiveligt ikke-apostolske skrifter.¹⁰ I den tyske Lutherbibel afspejler September-

9 Det sker i *De servo arbitrio* (1525; WA 18,666). Siden er der også en udtalelse i en Tischrede fra 1534 (WA Tr 1 Nr 475 = WA Tr III Nr. 3391), hvor Anden Makkabæerbog og Esters Bog afvises under ét: "Ich bin dem Buch [2Makk] und Esther so feind, dass ich wollte, sie wären gar nicht vorhanden; denn sie judenzen zu sehr, und haben viel heidnische Unart." Disse henvisninger har jeg fra Walter 1997, 361 n. 84.

10 For hele dette indviklede forløb henvises til Karrer 2016, 222-234, der beretter mange interessante enkeltheder, som det her vil føre for vidt at komme

testamentets rækkefølge sig dog stadig i, at Hebræerbrevet, Jakobs Brev og Judas' Brev anbringes sidst i brevdelen, hvorved Petersbrevene kommer til at følge umiddelbart efter Paulusbrevene.

3. Bibelteksten, som Luther skabte gennem sin oversættelse

Men derved har vi bevæget os væk fra det tekstgrundlag, som forelå for Luther og hans medarbejdere i deres oversættelsesprojekt, og hen imod den Lutherbibel, som blev resultatet. Her må det først slås fast, at bibeloversættelser til folkesprogene var noget, der var i fuld gang allerede før Luthers tid. Det er et spændende kapitel for sig.¹¹ Det nye i Luthers projekt var, at der – i hvert fald i princippet – var tale om en oversættelse fra de såkaldte grundprog, hebraisk og græsk, og ikke fra latin, dvs. først og fremmest den katolske kirkes Vulgata, der ligefrem havde vundet status som bibelteksten, noget der også blev stadfæstet på Tridentinerkoncilet i 1546.¹² I arbejdet med oversættelsen af Det Gamle Testamente og Det Gamle Testaments Apokryfer inddrog Luther en række af sine medarbejdere i Wittenberg, og dette projekt blev først afsluttet i 1534. Men ligesom det var tilfældet med oversættelsen af Det Nye Testamente, blev også oversættelsen af Det Gamle Testamente underkastet revisioner ved trykningen af de mange nye oplag. Sine oversættelsesprincipper gav Luther fx udtryk for i det lille skrift *Sendbrief vom Dolmetschen* fra 1530. Heri (WA 30,2 632-633) argumenterer han bl.a. for sin indføjelse af et "allein" i Rom 3,28, hvor det

ind på. Nævnes kan dog, at den nu gældende rækkefølge af Det Nye Testaments bøger til dels kan føres tilbage til Euseb (*Kirkehistorien* III 25), og at Erasmus faktisk overvejede at anbringe Lukasevangeliet og Apostlenes Gerninger i forlængelse af hinanden, men alligevel ikke gjorde det.

11 Ser vi her bort fra de tidlige oversættelser til etiopisk, arabisk, armensk, georgisk og slavisk, gælder det ikke bare tysk, engelsk, fransk, italiensk og spansk, men også de skandinaviske sprog. Se hertil de respektive afsnit i Marsden & Matter (red.) 2012. Afsnittet "The Bible in the languages of Scandinavia" (239-250) er skrevet af Bodil Ejrnæs, der kan fortælle om oversættelsesprojekter i dette sprogområde fra så tidligt som 1300- og 1400-tallet.

12 Her blev Vulgata således på sessio IV erklæret for *authentica* og dermed autoriseret til brug ved offentlige prædikener og disputater, således at "Ingen under noget Paaskud maatte vove eller fordriste sig til at forkaste den." Efter Otzen 1929, 913.

rigtig nok ikke optræder i den græske tekst. Men ved at gengive “alleine durch den Glauben” tydeliggør Luther det, som han er sikker på er Paulus’ anliggende.¹³ Og det, mener han, er tilladeligt. Et andet eksempel fra samme skrift er Luthers argumentation for at gengive Matt 12,34: “Wes das Hertz vol ist, des gehet der Mund vber.” Her er man ifølge Luther et æsel, hvis man som Vulgata gengiver *abundantia* med “overflod”. For hvad er hjertets overflod? Sådant noget kan ingen tysker sige. Derfor må han oversætte: Hvad hjertet er fuldt af (se WA 637). Disse to repræsentative eksempler skal vi vende tilbage til. Et sted, hvor Luther og siden Lutherbiblen indtil 1984-udgaven fastholder en læsemåde, som kun optræder i Erasmus’ 1516-udgave, er Matt 16,19. For selv om det allerede er ‘rettet’ til “det, som du binder (ὃ ἐὰν δήσῃς)” i 1519-udgaven samt i det optryk, som Gerbel foretog og sendte til Luther i 15212, fastholder Luther her i analogi til 18,18 teksten “alt, hvad du binder (ὅσα ἂν δήσῃς)”. Denne – overraskende? – styrkelse af apostlen Peters magt er teologisk betinget og polemisk rettet mod kejser og pave (se hertil Karrer 2016, 229-231).

En anden ting at bemærke ved Luthers oversættelse af Det Gamle Testamente er, at selv om den i princippet blev foretaget på grundlag af den hebraiske tekst, er der eksempler på, at det alligevel var Septuagintas tekst, der blev oversat. Det bedst kendte eksempel er Es 7,14, hvor den hebraiske teksts “unge kvinde” i Septuaginta er blevet til “en jomfru”, og som sådan citeres stedet i Matt 1,23 i oversættelsen. Det er netop steder, hvor forbindelsen med den nytestamentlige brug ellers ville glippe, at Septuagintas ordlyd stiltiende glider ind. For det er ikke noget, som læseren på nogen måde gøres opmærksom på, hverken i versionerne af Det Gamle eller Det Nye Testamente på originalsprogene. Et andet eksempel er det dogmatisk mindre belastede Es 40,3, hvor den hebraiske tekst taler om at bane “Herrens vej i ørkenen”, men hvor citatet i Mark 1,3 og de tilsvarende steder i de andre evangelier har Septuagintas “en, der råber i ørkenen”, hvad der så har ført til, at det kom der også til at stå i Es 40,3.

Kvaliteten af Luthers bibeloversættelse er ofte blevet fremhævet. Lad det her være H. Bach, der får ordet:

13 Se redegørelsen i Bach 1950, 25, hvor der også er en dansk oversættelse af det pågældende afsnit *Sendbrief vom Dolmetschen*. Selvfølgelig er “allein” med også i de nyeste Lutherbibler.

Med rette fremhæves i samtid og eftertid Luthers oversættelse som en fremragende indsats. Han var en stor sprogets kunstner, i besiddelse af et omfattende ordforråd og et fint øre for sætningsrytme, ordenes nuancer og klangfarve, han ejede billedskabende evne og ægte sans for fyndsprog og folkelig klang (Bach 1950, 23).

Det hører med til billedet, at Lutherbibelen, ud over at være et uhyre vigtigt monument i tysk sproghistorie, blev en fast institution i tysk-luthersk kirkehistorie ved at leve videre i skikkelse af revisioner indtil denne dag. Således er Luther-jubilæet i 2017 blandt andet blevet fejret ved udgivelsen af en ny, revideret *Lutherbibel 2017*. I et så stort sprogområde som det tyske er der selvfølgelig også udkommet en lang række andre oversættelser, fx katolske, men også mange, der forholder sig mere direkte til grundsprøgene. Men ved siden af disse har Lutherbibelen altså været der hele tiden, og den seneste revision, som har inddraget en længere række sagkyndige i gammel- og nytestamentlig eksegese, har tilmed i adskillige tilfælde forladt en mere moderne sprogdragt til fordel for en tilbagevenden til udtryksformer, der ligger tættere på den oprindelige Lutherbibels.¹⁴

4. Lutherbibelen og den danske Bibel¹⁵

Inden vi vender os til det, der blev den danske reformations Bibel, Christian den Tredjes Bibel fra 1550, skal vi dog lige se på de forskellige 'tilløb' i skikkelse af tidligere bibeloversættelser til dansk, der

14 Man kan læse herom i Lange & Rösel (red.) 2014, der både har en række bidrag samlet under overskriften "Die Lutherbibel und ihre Geschichte" og en række redegørelser for revisionsarbejdet i forbindelse med den nye udgave under overskriften "Die aktuelle Durchsicht der Lutherbibel". Endelig er der en række artikler om "Die Lutherbibel und andere Bibelübersetzungen". Den seneste revision af Lutherbibelen var fra 1984.

15 Den danske Bibels historie er fortalt i Brandt 1889; Lindhardt 1942; Otzen 1949. Adskillige af de konkrete oplysninger i det følgende er hentet fra især Brandts fremstilling, der også har flere teksteksempler. En ny fremstilling, også med illustrative eksempler, er Ejrnæs 2018. Se desuden artiklerne i Molde (red.) 1950, for Reformationsbiblen især Skautrup 1950, og jf. hertil Povl Otzens videreførende anmeldelse i Otzen 1951.

var inspireret af Luther og hans reformation. Først i rækken står her det, der er blevet benævnt Christian den Andens Nye Testamente fra 1524, fordi det var ham, der tog initiativet til projektet og overvågede udførelsen. Bag det stod især to mænd, en lærd og en læg, nemlig den højt uddannede Christiern Vinter, kongens sekretær, der fulgte med ham i landflygtighed i 1523, og Malmø-borgmesteren Hans Mikkelsen. Evangelierne og Apostlenes Gerninger blev her af Christiern Vinter oversat efter Erasmus' latinske oversættelse, mens Hans Mikkelsen oversatte Paulus' breve efter Luthers 1522-oversættelse, og den lå også til grund for den unge mediciner og humanist, Henrik Smiths oversættelse af Åbenbaringsbogen (se Skautrup 1947, 149-150). Oversættelsens lutherske karakter blev understreget af, at Hans Mikkelsen ligefrem indsatte Luthers fortale til Septembertestamentet med dens nedsættende domme over Jakobsbrevet og Judasbrevet. Oversættelsen blev udgivet under titlen *Thette ere det nøye testamenth paa danske ret efter latinen udsatte* og trykt i Leipzig og Meissen. En anden 'arv' fra Luther var rækkefølgen. Således er Hebræerbrevet, Jakobs Brev og Judas' Brev anbragt efter Johannesbrevene og foran Johannes' Åbenbaring. Denne Lutherbibel-specialitet gentog sig i senere danske bibeloversættelser til og med kongebiblerne (se nedenfor).

En oversættelse af *Dauids Salmer* af den også luthersk påvirkede karmelittermunk Frans Wormordsen udkom i Rostock 1528. Allerede året efter leverede humanisten Christiern Pedersen (ca. 1480-1554) sin fuldstændige oversættelse *Det ny Testamente, Jesu Kristi Ord og Evangelia, som han selv prædikede og lærte her paa Jorden, hvilke hans hellige Apostle og Evangelister siden beskreve. De ere nu udsatte paa ret Danske, Gud til Lov og Ære og den menige Almue til Tjeneste*, trykt i Antwerpen 1529. Christiern Pedersen havde gjort et vist forarbejde ved allerede at have oversat omfattende dele i forbindelse med udgivelsen af en bønnebog og sin *Jertegnspostil*, begge i 1515. Undervejs viser det sig, at forlægget dels har været Erasmus' latinske oversættelse, dels Luthers oversættelse i Septembertestamentet, hvis fortale han også oversatte. Christiern Pedersen var meget bevidst om det danske sprogs egenart og tilsvarende på vagt over for germanismer. I 1531 udsendte han yderligere en oversættelse af *Dauids Salmer*. Også den danske reformator Hans Tausen (1494-1561) optrådte som bibeloversætter. Således udgav han i Magdeburg 1535 en oversættelse af Mosebøgerne. Adskil-

ligt tyder på, at Tausen i sit arbejde også inddrog den hebraiske tekst (Pedersen 1917, 205). At det var tænkt som første del af en fuldstændig oversættelse af Det Gamle Testamente, fremgår af titelbladet: *Det gamle Testamente med Tro og Flid fordansket*. Det blev dog ikke til mere til trods for oversættelsens store popularitet. Siden udsendte præsten Peder Tidemand (død mellem 1564 og 1577) *Dommernes Bog* 1539 og *Jesu Siraks Bog og Visdommens Bog* 1541, begge trykt i Wittenberg.¹⁶

Så da Christian den Tredje, efter indførelsen af reformationen i 1536, ønskede en dansk kirkebibel, begyndte man ikke på bar bund.¹⁷ Det så meget mindre som hovedmanden i projektet blev Christiern Pedersen, der altså allerede havde en oversættelse af Det Nye Testamente bag sig og – var det tidligere almindeligt at antage – var færdig med Det Gamle Testamente allerede i 1543. Denne sidste oversættelses eksistens er der imidlertid blevet sat spørgsmålstegn ved (Lindgård Hjorth 1971, 125-127; jf. Karker 1983, 337-339 og 1997, 124-126), og under alle omstændigheder hindrede sygdom ham i selv at fortsætte arbejdet. For det stod en kommission bestående af bl.a. Peder Palladius og Peder Tidemand, men til sidst også den unge Niels Hemmingsen (1513-1600), der gennemgik hele arbejdet.¹⁸ Først i sommeren 1550 kunne værket udgives, trykt i folioformat i København. Men som kongen havde bestemt det, var ‘grundteksten’ Luthers Bibel,¹⁹ der altså

16 Peder Tidemand stod også bag oversættelsen af den del af Josefus’ *Den Jødiske Krig*, der handlede om Jerusalems fald, nemlig “Jerusalems jammerlige og ynkelige Forstyrrelse”, der i nogen tid optrådte i danske salmebøger.

17 Om tilblivelsen og karakteren af Christian den Tredjes Bibel, se først og fremmest Ejrnæs 1995, 13-29.

18 Der er dog i nyere tid blevet sat spørgsmålstegn ved, at Christiern Pedersens oversættelse på den måde, som det hidtil har været ment, var det primære grundlag for kommissionsarbejdet. Se Lindgård Hjorth 1971; Karker 1983 og 1997.

19 Det rejser så spørgsmålet om, hvilken af udgaverne af denne, som var ‘grundteksten’. Men desuden har det spørgsmål været stillet, om det virkelig var 1550-oversættelsens eneste grundlag. Om dette findes en forholdsvis omfattende litteratur. Christian Molbech (Molbech 1840), hævdede således, at 1550-Bibelen måtte hvile på Lutherbibelen i Wittenbergudgaven fra 1541, evt. jævnført med udgaverne fra 1543 og 1545. Heroverfor hævdede Lis Jacobsen (Jacobsen 1913-1914), at der var tale om 1545-udgaven. Det bekræftes sådan set af Bertil Molde (Molde 1949), der dog nuancerer billedet ved også at sandsynliggøre brugen af andre kilder.

nu havde fået status af den autoritative bibeltekst og dermed blev det filter, som blev lagt ned over den hebraiske og græske originaltekst. Dog var Luthers fortaler ikke medtaget i denne udgave. Alligevel blev den første officielle danske Bibel – og det helt bevidst – et kapitel i den lutherske bibeloversættelses receptions historie. Selv om man ikke skal se bort fra, at adskillige af de valg, der var blevet foretaget for ordlydens vedkommende i de allerede foreliggende oversættelser, blev fastholdt, var der altså en ‘grundtekst’ at holde dem op imod.

At Lutherbibelen således havde fået status som grundteksten for den officielle danske kirkebibel, blev tydeligt, da det under Frederik den Anden blev nødvendigt med et nyt oplag, fordi 1550-udgavens 3.000 eksemplarer hurtigt var udsolgt. Man var i mellemtiden blevet opmærksom på en række fejl i denne udgave, og kongen bad derfor sine teologer om at revidere den også under hensyn til den hebraiske og græske grundtekst.²⁰ Det var de imidlertid stærkt utilbøjelige til, da det med nødvendighed måtte føre til rettelser i Luthers oversættelse, men det turde man ikke af hensyn til synet i visse tyske kredse på den danske kirke, der var kommet i miskredit ikke mindst på grund af anklagerne mod Niels Hemmingsen for kryptocalvinisme (se hertil Schwarz Lausten 2013, 305-24). Det var altså noget nær en umulig opgave, kongen stillede, når på den ene side Luthers tekst var urørlig, mens oversættelsen på den anden side skulle være i overensstemmelse med originalteksterne. For oversættelsen af Det Nye Testaments vedkommende var der i øvrigt en ofte overset mellemstation, nemlig en separatudgave fra 1558, der faktisk ikke blot er et optryk af 1550-udgaven, men har undergået en ikke ubetydelig revision og desuden medtager oversættelser af Luthers fortaler. Blandt dens mange ændringer er der både tilfælde af tilnærmelser til Lutherbibelen og ændringer, der fjernede den derfra (se hertil Molde 1950). I 1589 udkom så endelig den såkaldte Frederik den Andens Bibel, dvs. efter kongens død i 1588. Det endte med en varsom revision, men også med at Luthers forskellige fortaler kom med. Desuden har Bodil Ejrnæs i sin undersøgelse *Skriftsynet igennem den danske bibels historie* påvist, at Frederik den Andens Bibel ikke mindst er luthersk præget i kraft af hele det apparat af tilføjelser, der optræder i form af ledsagende tekst, der skal tjene til at få Bibelen til at fremstå som en helhed. “Både fortaler, ordforklarin-

20 Om Frederik den Andens Bibel, se Ejrnæs 1995, 30-68.

ger, summarier, marginalnoter og skrifthenvisninger udspringer af et entydigt skriftsyn og indgår i en organisk sammenhæng, og for læseren fremtræder teksterne derfor med en entydighed i den udlægning, de gennem kommenteringen får.”²¹ Bodil Ejrnæs kan således også konkludere, at mistanken for kryptokalvinisme var helt ubegrundet: “Denne bibel er så luthersk, som aldrig før eller ... siden.”²² Man kan så stille det drilske spørgsmål, om hele denne stærkt styrende kommentering nu lever op til det, som – ganske vist først i begyndelsen af 1800-tallet og altså nok så meget udtryk for dens receptionshistorie – blev formuleret som reformationens materialprincip, nemlig *sola scriptura*.

Christian den Tredjes og Frederik den Andens såkaldte kongebibler fik i 1633 en sidste efterfølger i Christian den Fjerdes Bibel. Som sine forgængere var også den i folioformat og kostbar. Selv om den ved i lighed med sin umiddelbare forgænger at medtage hele det led-sagende apparat af tilføjelser, der skulle sikre den rette forståelse, er mere “luthersk” end Christian den Tredjes, kan den alligevel siges “at have fjernet sig et lille stykke fra det lutherske forlæg” (Ejrnæs 1995, 78). Det er ikke længere kun Luthers stemme, der kommer til orde. Men forskellene er altså ikke markante (se hertil Ejrnæs 1995, 69-80). Bag denne revision stod en mand, hvis spor i dansk bibeltradition blev langt, Hans Poulsen Resen (1561-1638), der 36 år gammel blev professor og i 1616 biskop over Sjælland.²³ I mellemtiden havde Resen selv udarbejdet en ny oversættelse, der ville være en mere direkte gengivelse af bibelteksterne på deres grundprog.²⁴ Det Nye Testamente udkom

21 Ejrnæs 1995, 66. Se også Ejrnæs 1992, især 23-29. Det fremhæves, at kommenteringen i kongebiblerne har en forkyndende funktion, der skal bringe læseren i direkte kontakt med teksten. Dette er ikke længere tilfældet i Resens og Den Resen-Svaningske Bibel (se nedenfor).

22 Ejrnæs 1995, 68. Når Lars Kruse-Blinkenberg (Kruse-Blinkenberg 1975) kommer til en anden konklusion, skyldes det, at han ser isoleret på selve bibelteksten.

23 En udførlig behandling af Resens bibeloversættelsesarbejde findes i Kornerup 1928, 217-236.

24 Tre af bidragene i Molde (red.) 1950 gælder Resens oversættelse, nemlig Niels Åge Nielsens, Erling Hammershaimbs og Johannes Muncks. Hovedindtrykket er, at Resen trods et helt andet anslag ikke begyndte helt forfra. Der er altså tale om en nuancering af tidligere mere håndfaste udsagn om “en *helt ny oversættelse*, for første gang foretaget helt *efter græsk og hebraisk grundtext*” (således fx Lindhardt 1942, kursiveringerne er Lindhardts). Det kan bemærkes,

1605, året efter fulgte Mosebøgerne, og 1607 forelå en fuldstændig bibeloversættelse, denne gang i et mere beskedent format og udstyr og derfor også billigere. Resens oversættelse har i tidens løb fået en del uvenlige ord med på vejen på grund af dens angiveligt tunge danske sprog. Ofte citeret er den karakteristisk, som hans sene efterfølger som Sjællands biskop, Thomas Skat Rørdam (1832-1909), kom med i sin fortale til *Det ny Testament oversat med Anmærkninger til Oplysning for kristne Lægfolk*, der udkom første gang i 1886:

Resens Oversættelse var paa sin Viis et dygtigt Arbejde, men dens Sprog var saa udansk som næsten muligt. Han vilde gjengive Grundtexten saa ordret, ja saa bogstavret, som det kunde gøres, men han havde intet Øre for Forskjellen mellem tydsk og dansk Sprog; det sidste skulde med Vold og Magt klemmes ind i den hebraiske og græske Ordforning, og det blev derfor paa mangfoldige Maader mishandlet, endog saaledes, at Oversættelsen stundom blev uforstaaelig.²⁵

I historieskrivningen har man tit fremhævet forskellen mellem kongebiblernes luthersk inspirerede mere djærve og læservenlige sprog og Resens mindre læselige. Christian den Fjerdes Bibel overlevede tilmed, i hvert fald frem til 1802, i form af en billigere udgave i mindre format (oktav) i en *Huus- og Reyse-Bibel*, der første gang og i fire bind udkom i 1690, og som noget nyt afsluttes den med *Confessio Augustana*.²⁶ Det

at med Resen indføres i Det Nye Testamente den rækkefølge af de forskellige skrifter, som stadig er gældende.

25 Her anført efter Tredje gennemsete Udgave, I-II. Rørdam mente ikke, at den i 1647-revisionen “vandt stort i sproglig Henseende”, og ville man forvente, at den gennem flere følgende revisioner måtte være blevet så god som muligt, så bliver man skuffet. Således gælder det også, at “enhver, som kjender Forholdet mellem en Revision og en Oversættelse, vil vente det modsatte. Ved en Revision arbejdes der nemlig med bundne Hænder, eftersom den paa én Gang har de to Opgaver, at gjengive Grundtexten nøjagtig, og tillige saa vidt muligt at holde paa den ældre Oversættelse” (II). Dertil kommer så på Rørdams tid, at tekstgrundlaget ikke længere ukritisk kan være *textus receptus*.

26 Det er ganske vist kun de første 21 artikler af *Confessio Augustana*, der er medtaget, og det ser nærmest ud til, at det skyldtes, at man ønskede at få udfyldt nogle ellers blanke sider. I denne udgave er Hebræerbrevet anbragt efter Filemonbrevet, men Jakobsbrevet efter Johannesbrevene. I virkeligheden var

hører med til historien, at det blev Resens Bibel i den reviderede udgave fra 1647, som hans efterfølger og svigersøn, Hans Svane (1606-1668; biskop over Sjælland 1655; han fik ligefrem titel af ærkebiskop!) stod for – den såkaldte Resen-Svaningske Bibel – der blev lagt til grund for den række af revisioner, hvori Den danske Bibel udkom helt frem til henholdsvis 1871 for Det Gamle Testaments og 1907 for Det Nye Testaments vedkommende.²⁷

Et spørgsmål, der har optaget forskere i denne forbindelse, er, i hvor høj grad Resens oversættelse betød et radikalt brud med Lutherbibelen, om det virkelig, som det ind imellem er blevet sagt, var en helt ny oversættelse, eller om der til en vis grad var tale om en videreførelse af traditionen fra Luther. Også i betragtning af, at han var hovedmanden bag Christian den Fjerdes Bibel, må man forvente, at han havde et indgående kendskab til Lutherbibelens tekst. Lars Kruse-Blinkenberg kan således konkludere: Resen “har haft forståelse for, at man kunne udgive forskellige bibeloversættelser bestemt for forskellige læsere. Han har ikke blot villet være den ‘lærde’ oversætter for ‘lærde’ læsere, men har taget opgaven at udsende en revision af den såkaldte danske Lutherbibel alvorligt” (Kruse-Blinkenberg 1975, 132). For lige at samle den tråd op, så forsvandt “alene” i Resens egen oversættelse af Rom 3,28, mens det blev bibeholdt i Christian den Fjerdes Bibel. Ligeledes indførte han i dansk bibeloversættelsestradition den “hjerterets overflod” i Matt 12,34, som Luther ellers havde skoset, og det var faktisk først i 1948-oversættelsen af Det Nye Testamente, at det lutherske “hvad hjertet er fuldt af” genindtog sin plads og derved genoptog traditionen fra Lutherbibelen.²⁸ Et andet eksempel på, at Lutherbibelen blev respekteret i dansk oversættelsestradition helt frem til 1931 og 1948, er inddragelsen af Septuagintas tekst på steder, der citeres i Det Nye Testamente, fx Es 7,14 og 40,3. I disse to nyoversættelser var “den exege-

der allerede i 1670 udkommet en “billigudgave” af kongebiblen, men det sker ikke under titlen Huus- og Reyse Bibel. Den har ikke fortaler og summarier, men til gengæld afsluttes den med en salmebog og en bønnebog. Se Ejrnæs 1995, 78 n. 28.

27 For en beskrivelse af arbejdet med disse udgaver, se Ejrnæs 1995, 89-154.

28 Se Otzen 1951, 442, der undrer sig over brugen af “overflødighed” hos en, man må formode har kendt Luthers lille skrift.

tiske samvittighed”²⁹ vågnet så meget, at man både ved Es 7,14 og Matt 1,23 indsatte noter, der ‘bekendte’, hvad der egentlig stod. Det er først i 1992-oversættelsen, at jomfruen er forsvundet fra selve Esajasteksten og henvist til en note både ved denne og Matt 1,23.³⁰

I dag, hvor studiet af receptionshistorien har fået sin berettigede plads, og receptionen har fået tilkendt en selvstændig værdi, kan man da stille det spørgsmål, om revisioner ikke i højere grad kan akkumulere den historie, som Bibelen har haft i det danske sprogs og den danske litteraturs historie, hvor ikke mindst forholdet til salmebogen må tillægges vægt.³¹ Men under alle omstændigheder har der i danske bibeloversættelser dannet sig en tradition, som er vanskelig og måske heller ikke ønskelig at komme uden om. Denne gennemgang af Lutherbibelens tilblivelses- og receptionshistorie viser, hvorledes den aktuelle udformning af især den autoriserede Bibelversion må balancere mellem en række forskellige forhold: den akademiske filologi og tekstkritik, kirkepolitiske forhold, dogmatiske hensyn og endelig brugen af det bibelske sprog i forkyndelse og kultur. Studiet af oversættelsernes historie – og disses receptionshistorie – kan netop kaste lys over disse forhold

Bibliografi (bibeludgaver er ikke medtaget)

Bach, H., 1959, ‘Bibeloversættelser før Christian III’s Bibel. En oversigt’, i Molde (red.), 1950, 7-29.

29 Udtrykket stammer fra Christian Kalkar i forbindelse med revisionen forud for 1871-oversættelsen af Det Gamle Testamente. Jeg har det fra Ejrnæs 1995, 150 n. 10

30 Se hertil igen Ejrnæs 1994, hvor også en række andre illustrative eksempler fremdrages.

31 Det skal da lige nævnes, at Bent Noack (Noack 1966) skrev en artikel til Bibelselskabets årbog, “Til forsvar for reviderede bibeloversættelser”. I en kort indledning står der rigtig nok, at selv om artiklen er skrevet på opfordring, gælder det, at “synspunkterne står selvfølgelig for professorens egen regning og følger ikke i alle henseender de internationalt anerkendte meninger, men de er en overvejelse værd.” Det skal nævnes, at Noack blev en af hovedkræfterne bag 1992-oversættelsen.

- Brandt, C.J., 1889, *Udsigt over vore danske Bibeloversættelsers Historie*. Smaaskrifter til Oplysning for Kristne, 4. Bind, København: Karl Schønbergs Forlag 1889, 2. Hefte.
- Buhl, F., 1891, *Kanon und Text des Alten Testamentes*, Leipzig: Akademische Buchhandlung.
- Courtenay, W.J., 2012, 'The Bible in medieval universities', i Marsden & Matter (red.) 2012, 555-578.
- Dibbelt, H., 1941 'Hatte Luthers Verdeutschung des Neuen Testaments den griechischen Text zur Grundlage?' *Archiv für Reformationsgeschichte* 38, 300-330.
- Ejrnæs, B., 1992, 'Mellem tekst og læser. Om kommentatorens rolle i dansk bibeludgivelser', *Fortolkning som formidling. Om den bibelske eksegese funktion*, red. L. Fatum & E. Nielsen, Forum for Bibelsk Eksegese 3, København: Museum Tusulanum, 23-36.
- Ejrnæs, B., 1994, 'Septuagintas rolle i dansk bibeltradition', i *Fra dybet*. FS John Strange, red. N.P. Lemche & M. Müller, Forum for Bibelsk Eksegese 5, København: Museum Tusulanum, 20-34.
- Ejrnæs, B., 1995, *Skriftsynet igennem den danske bibels historie*. Forum for Bibelsk Eksegese 6, København: Museum Tusulanum, 13-29.
- Ejrnæs, B., 2012, 'The Bible in the languages of Scandinavia', i *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2. From 600 to 1450*, red. R. Marsden & E.A. Matter, Cambridge: Cambridge University Press, 239-250.
- Ejrnæs, B., 'Bibelsprog', i *Dansk Sproghistorie 4. Dansk i brug* (planlagt til udgivelse i 2018).
- Hammershaimb, E., 1950, 'Hans Poulsen Resen som semitist', i Molde (red.) 1950, 115-129.
- Jacobsen, L., 1913-1914, 'Grundlaget for Christian den Tredjes Bibel', *Nordisk Tidsskrift for Filologi* 4. Rk. II. 151-163.
- Jensen, F.G., 2005, 'Om Martin Luthers oversættelse af Det Nye Testamente – med et sideblik til Erasmus af Rotterdams *Novum Instrumentum*', *Dansk Teologisk Tidsskrift* 68, 97-108.
- Karker, A., 1983, 'Da Christiern Pedersen udskrev Bibelen', i *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*. FS Poul Enemark, red. S.E Green-Pedersen, J.V. Jensen, K. Prange, Århus: Arusia, 327-341.
- Karker, A., 1997, 'Omkring Christiern Pedersens Bibel'. i *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700*. FS Poul Lindegård Hjorth, red.

- F. Lundgreen-Nielsen, M. Akhøj Nielsen, J. Kousgård Sørensen, København: C.A. Reitzels Forlag, 115-126.
- Karrer, M., 2016, 'Die Revision der Lutherübersetzung zum Reformationsjubiläum und der biblische Kanon', *Kerygma und Dogma* 62, 212-235.
- Kornerup, B., 1928, *Biskop Hans Poulsen Resen I (1561-1615)*, København: G.E.C. Gads Forlag 192.
- Kruse-Blinkenberg, L., 1975, 'Om folkelige og lærde bibeloversættelser – til belysning af Resens arbejde med den danske Lutherbibel', i *Hilsen til Noack*. FS Bent Noack, red. N. Hyldahl & E. Nielsen, København: G.E.C. Gads Forlag.
- Lange, M. & M. Rösel (red.), 2014, „*Was Dolmetschen für Kunst und Arbeit sei*“. *Die Lutherbibel und andere deutsche Bibelübersetzungen*, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt / Deutsche Bibelgesellschaft.
- Lange, M., 2014, 'Zwischen Philologie und Theologie. Zum Übersetzungsverständnis von Sebastian Münster und Martin Luther', i Lange & Rösel (red.) 2014, 59-82.
- Lindegård Hjorth, P., 1971, 'Omkring Christian den Tredjes bibel', i *Studier i dansk dialektologi og sprogshistorie tilegnede Poul Andersen*, red. K. Hald, Ch. Lisse, J. Kousgård Sørensen, København: Akademisk Forlag, 113-127
- Lindhardt, P.G., 1942, *Bibelen og det danske folk*, Kjøbenhavn: Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck.
- Marsden, R. & E.A. Matter (red.) 2012, *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2. From 600 to 1450*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Molbech, Ch., 1840, *Bidrag til en Historie og Sprogskildring af de danske Bibeloversættelser fra det XVIde Aarhundrede, særdeles Christian den Tredies Bibel af 1550*, Indbydelsesskrift til Reformationshøjtiden ved Københavns Universitet
- Molde, B., 1949, *Källorna till Christian III:s bibel 1550. Textfilologiska studier i reformationstidens danska bibelöversättningar*, Lund/København: Gleerup/Rosenkilde og Bagger.
- Molde, B. (red.), 1950, *Bidrag til Den danske Bibels Historie*. Festskrift i anledning af Den danske Bibels 400 års jubilæum, Udgivet af Aarhus Universitet, København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Molde, B., 1950, 'Nya testamentet på danska 1558 och dess förhållande till biblerna 1550 och 1589', i Molde 1950 (red.), 81-95.

- Munck, J., 1950, 'Hans Poulsen Resen og traditionen fra Christian III's bibel', i Molde (red.) 1950, 130-147.
- Müller, M., 1994, *Kirkens første Bibel. Hebraica sive Graeca veritas?* København: ANIS.
- Müller, M., 2006, 'Septuaginta som kanonisk udgave af Det Gamle Testamente', i *Kanon. Bibelens tilblivelse og normative status*. FS Mogens Müller, red. T. Engberg-Pedersen, N.P. Lemche & H. Tronier, Forum for Bibelsk Eksegese 15, København: Museum Tusulanum, 11-30.
- Nielsen, N.Å., 1950, 'Bidrag til belysning af Hans Poulsen Resens arbejde med den danske bibeltekst', i Molde (red.) 1950, 96-114.
- Noack, B., 1966, 'Til forsvar for reviderede bibeloversættelser', *Det danske Bibelselskabs årbog 1966*, 15-25.
- Otzen, P. 1929, 'Vulgata' i *Kirke-Leksikon for Norden IV*, red. J.O. Andersen, København: H. Hagerups Forlag, 913-14.
- Otzen, P., 1949, *Hvorledes danskerne fik deres Bibler*, København: P. Haase & Søn.
- Otzens, P., 1951, 'Strejfflys over den danske Bibels historie', *Præsteforeningens Blad* 41, 437-446; 565-571.
- Pedersen, J., 1917, 'Om Hans Tausens Oversættelse af Mosebøgerne', *Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke*, 3. rk. 8, 195-231.
- Rosenkilde, V., 1952, *Europæiske bibeltryk. Omkring den Rosendahlske bibelsamling*, Esbjerg: Rosendahls Bogtrykkeri.
- Rørdam, Th.S., 1903, *Det ny Testament oversat med Anmærkninger til Oplysning for kristne Lægfolk*, Kjøbenhavn: Universitetsboghandler G.E.C. Gad. Værket udkom første gang i 1886.
- Schwarz Lausten, M., 2013, *Niels Hemmingsen: Storhed og fald*, København: ANIS.
- Skautrup, P., 1947, *Det danske Sprogs historie 2*, København: Gyldendalske Boghandel / Nordisk Forlag.
- Skautrup, P., 1950, 'Reformationsbiblens tilblivelse og forudsætninger', i Molde (red.) 1950, 42-58.
- Volz, H., 1963, 'Continental Versions to c. 1600. 1. German Versions', i *The Cambridge History of the Bible. Volume 3: The West from the Reformation to the Present Day*, red. S.L. Greenslade, Cambridge: Cambridge University Press, 94-109.
- Walter, N., 1997, '„Bücher: so nicht der heiligen Schrift gleich gehalten ...“? Karlstadt, Luther – und die Folgen', i *Tragende Tradition*. FS M. Seils, red.

A. Freund, U. Kern & A. Radler, Frankfurt/M: P. Lang 1992, 173-197; optrykt i N. Walter, *Praeparatio Evangelica. Studien zur Umwelt, Exegese und Hermeneutik des Neuen Testaments*, red. W. Kraus & F. Wilk, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 98, Tübingen: Mohr (Siebeck), 241-369.